

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ТАРАНЕНКО КСЕНІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 811.161.2'373.422

ПРАГМАТИКА АНТОНІМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Голікова Наталія Сергіївна,
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара,
доцент кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Бобух Надія Миколаївна,
Полтавський університет економіки і торгівлі,
завідувач кафедри української й іноземних мов;

кандидат філологічних наук, доцент
Віняр Ганна Миколаївна,
ДВНЗ “Криворізький національний університет”,
доцент кафедри української мови.

Захист дисертації відбудеться «25» грудня 2014 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 08.051.05 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара за адресою: 49050, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72, корпус 1, факультет української й іноземної філології та мистецтвознавства, ауд. 1107.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (49050, м. Дніпропетровськ, вул. Козакова, 8).

Автореферат розісланий «20» листопада 2014 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук

Т. В. Шевченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У сучасній лінгвістиці зростає увага до проблем мовленнєвої діяльності як засобу взаємодії людей, зокрема до ролі мовців у цьому процесі. Пріоритетною тенденцією розвитку мовознавства стає вивчення не лише традиційно обґрунтованих лінгвальних одиниць, а й мови як цілісного утворення, що перебуває в постійній динаміці, значною мірою залежної від мовленнєвої діяльності її носіїв. Усе частіше мовознавці звертаються до вивчення прагматичних особливостей мовних одиниць, оскільки їхні значення в лінгвальній системі та в процесі комунікації істотно відрізняються. Через це спостерігається певне зміщення акцентів і у вивченні антонімії – від загальномовного плану до конкретно-мовленнєвого її втілення, у зв'язку із чим традиційне мовознавство послуговується методами дослідження лінгвістичної прагматики.

Антонімія різних мов була в центрі уваги як українських (Н. М. Бобух, Л. А. Лисиченко, Л. М. Полюга, О. О. Тараненко та ін.), так і зарубіжних мовознавців (Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, Л. О. Введенська, Дж. Лайонз, Л. О. Новиков, М. М. Шанський та ін.), які досліджували логічний, філософський, психолінгвістичний та когнітивний аспекти явища. Лінгвопрагматичний погляд на природу антонімів висвітлено в працях Ф. С. Бацевича, Н. С. Голікової, Д. В. Мовчан. Незважаючи на те, що останнім часом питання комплексного опису антонімії перебуває в колі інтересів багатьох мовознавців, у науці бракує детального та всебічного опису антонімічних відношень, що виникають безпосередньо в ситуації спілкування, у поле зору дослідників ще не потрапили прагматичні особливості значень складників антонімічних опозицій. Проблема прагматичних компонентів у структурі лексичних значень антонімів української мови досі не розроблена.

Актуальність дисертаційної роботи визначено такими чинниками: потребою розкриття семантики, прагматики та структурної організації антонімів, а також відмежування загальномовних, контекстуальних, комунікативних антонімів і прагматичних парафраз; відсутністю лексикографічної фіксації та опису протилежних слів на основі прагматичних компонентів структури лексичних значень; відсутністю праць, присвячених усебічному цілісному опису явища антонімії; недостатньо розробленою методологічною базою дослідження прагматики мовних одиниць; потребою розкриття прагматичного потенціалу антонімів як комунікативних одиниць; доречністю вивчення інтерактивного прагматичного впливу учасників комунікації за допомогою засобів антонімічної системи української мови.

Актуальність дослідження істотно й принципово доповнюється тим, що прагматичний компонент лексичного значення антонімів української мови виділений і досліджений у дисертаційній роботі вперше. Саме тому опрацювання питань мікропрагматики (прагматики одиниць мовного коду в спілкуванні), до яких належить і виокремлена проблема, можна вважати доцільним.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кандидатська дисертація виконана в межах наукової теми кафедри української мови

Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара “Закономірності розвитку й функціонування української мови” (номер держреєстрації – 0113U003162). Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 9 від 10 березня 2011 року), перезатверджена з уточненнями на засіданні вченої ради Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 1 від 2 вересня 2014 року).

Мета роботи полягає в обґрунтуванні суб’єктивних чинників антонімії української мови, у визначенні у структурі лексичних значень антонімів основних компонентів прагматично релевантної інформації.

Для досягнення цієї мети виконано такі завдання:

- з’ясовано теоретичні засади вивчення антонімії з урахуванням прагматичного чинника мови та мовлення;
- уточнено поняття суб’єктивного чинника в мові та визначено одиниці його реалізації в мовленні;
- сформовано методологічну базу для дослідження прагматичних явищ у межах антонімії, проведено інтерпретацію отриманих результатів;
- проаналізовано прагматичний компонент у структурі лексичних значень антонімів української мови, виділено прагматичні мікрокомпоненти в структурі антонімічних пар;
- обґрунтовано основні причини появи внутрішньої антонімії з опертям на лінгвістичну прагматику;
- виявлено чинники впливу мікроконтексту на семантико-прагматичні особливості антонімів української мови й на умови актуалізації антонімічних відношень;
- визначено прагматичний потенціал та особливості вживання компонентів антонімічних пар у комунікативних стратегіях;
- з’ясовано механізми здійснення прагматичного впливу на адресата засобами антонімічної системи української мови.

Об’єктом дослідження є антоніми української мови.

Предмет дослідження – прагматичний компонент лексичних значень антонімів української мови.

Методи дослідження. Методику дослідження, що має комплексний характер, визначають поставлені завдання й теоретичне спрямування роботи. Використовуючи науковий досвід екзистенціальної феноменології й герменевтики, ураховуючи специфіку антонімів як мовних одиниць, лінгвопрагматика у вивченні прагматики антонімів спирається на сукупність загальнонаукових і гуманітарних методів дослідження. У дисертації використано такі методи дослідження: *аналіз і синтез* (обґрунтування теоретичних положень), *описовий* (пояснення особливостей будови та функціонування антонімів української мови), *компонентний і контекстний аналізи* (вивчення значеннєвої структури антонімів у мові, мовленні та мовленнєвій діяльності), *психосемантичні методи* – *семантичний простір, вербальний і невербальний семантичний диференціали* (виявлення емоційно-оцінних комплексів прагматичного компонента в лексичних значеннях антонімів),

асоціативний експеримент (дослідження суб'єктивних семантичних просторів антонімів, що формуються і функціонують у свідомості мовця), *транзакційний аналіз* (виявлення комунікативних стратегій і тактик із залученням антонімічної системи української мови), *аналітичні методи – табличний і графічний* (подання розрахунків і кінцевих результатів дослідження), а також прийоми класифікації, спостереження й зіставлення, що передбачають цілеспрямований і системний аналіз виявів антонімії в мові, мовленні та комунікації.

Матеріалом дослідження послужили антонімічні протиставлення, виявлені в мові сучасної української прози (Люко Дашвар, Любо Дереш, Євгенія Кононенко, Ліна Костенко, Марія Матіос, Ірен Роздобудько та ін.), поезії (Сергій Жадан, Роберт Третяков), драми (Олексій Коломієць, Олександра Погребінська), а також матеріали словників антонімів української мови (Полюга Л. М. “Словник український синонімів та антонімів”, 2007; “Універсальний словник української лексики. Синоніми, антоніми, омоніми” / укл. Нечволод Л. І., Бездітко В. І., Паращич В. В., 2011). Загалом опрацьовано 556 антонімічних пар та 1267 випадків їх уживання.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві здійснено комплексний аналіз комунікативно-прагматичної природи антонімів української мови. У дисертаційній роботі *вперше*:

- досліджено явище антонімії в його прагматичних аспектах, проаналізовано особливості прагматичних компонентів не лише лексичних антонімів, а й антонімічних одиниць інших мовних рівнів. Подано характеристику прагматики специфічного вияву антонімії – енантіосемії (внутрішньої антонімії);

- розроблено та втілено на практиці процедуру проведення лінгвопрагматичного експерименту з вивчення прагматики антонімії української мови, що спирається на загальнонаукові й лінгвістичні методи дослідження комунікативних одиниць;

- здійснено системний аналіз прагматичної природи антонімів як засобів впливу на адресата висловлення, визначено прагматичний потенціал антонімів української мови;

удосконалено:

- критерії визначення антонімічності з опертям на філософські, психологічні, логічні й лінгвістичні погляди на природу протилежності. Запропоновано виділяти антоніми на основі лексико-семантичної спільності та протилежності, регулярного протиставлення в мові й мовленні, а також з урахуванням їх граматичної схожості;

- методику виокремлення прагматичного компонента в лексичних значеннях антонімів української мови, механізми виявлення залежності прагматичного компонента значення від смислових компонентів основи для протиставлення, типу вираження протилежності, словотвірних можливостей кожного члена антонімічної пари. Це дало змогу виділити мікрокомпоненти прагматичного компонента значення, серед яких основними для антонімів є експресивний, емоційно-оцінний, соціальний, функційно-стильовий та історико-культурний;

у роботі дістали подальшого розвитку:

- теоретичні засади вивчення категорії суб'єктивності в мові, мовленні та мовленнєвій діяльності, що дало змогу виявити чинники суб'єктивності, які мають комплексний вплив на добір антонімів та організацію висловлення;
- тлумачення широкого поняття прагматичного аспекта, що послужило основою для обґрунтованого виділення прагмем як одиниць прагматичної інформації, сукупність яких утворює прагматичний компонент у лексичних значеннях антонімів.

Теоретичне значення. Дисертація містить важливі теоретичні узагальнення семантико-прагматичного характеру, що допоможуть конкретизувати категорійно-поняттєвий інструментарій семантики та прагматики як самостійних напрямів мовознавчої науки. Розроблена методика лінгвопрагматичного аналізу антонімів української мови може бути застосована для дослідження інших комунікативних одиниць, що розширить наукове поле лінгвістичної прагматики.

Практична цінність дисертаційної роботи пов'язана зі змогою використання опрацьованого матеріалу в інших лінгвістичних дисциплінах (психолінгвістиці, соціолінгвістиці, лінгвосеміотиці, когнітивній та комунікативній лінгвістиці); під час викладання курсу сучасної української мови, а також в оволодінні основами риторики, психології комунікацій, конфліктології, теорії мовленнєвої діяльності, у викладанні спецкурсів і спецсеминарів з антонімії; під час написання курсових і дипломних робіт; для укладання словників антонімів; під час практичного оволодіння культурою української мови й вивчення української мови як іноземної.

Особистий внесок здобувача. Результати наукового дослідження, що виносяться на захист, отримані автором особисто і знайшли своє відбиття в опублікованих працях.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дисертації були оприлюднені й отримали позитивну оцінку на Міжнародних і Всеукраїнських науково-практичних конференціях: “Мова та соціум: етнокультурний аспект” (м. Бердянськ, 2011), “Українська наукова думка” (м. Київ, 2011), “Міжкультурна комунікація: Мова – Культура – Особистість” (м. Острог, 2012), “Літературний процес: структурно-семіотичні площини” (м. Київ, 2012), “Культура мови в українському суспільстві” (м. Дніпропетровськ, 2012), “Rozwój nauk humanistycznych” (м. Познань, 2012), “Лінгвокогнітивні та соціокультурні аспекти комунікації” (м. Острог, 2012), “Нова лінгвістична парадигма: теоретичні і прикладні аспекти” (м. Одеса, 2012), “Семантика мови і тексту” (м. Івано-Франківськ, 2012), “Мова і культура” (м. Київ, 2013), “Aktualne naukowe badania. Od teorii do praktyki” (м. Белосток, 2014), “Культура мови в українському суспільстві” (м. Дніпропетровськ, 2014).

Публікації. Результати дисертації опубліковано в 15 наукових працях загальним обсягом 4,4 друк. арк., зокрема 8 статей у фахових виданнях України та 1 стаття у фаховому виданні Росії загальним обсягом 3,2 друк. арк.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (202 найменування), списку джерел фактичного матеріалу (26 найменувань) та додатків.

Обсяг тексту дисертаційної роботи становить 174 сторінки, загальний обсяг роботи – 205 сторінок друкованого тексту. Зміст роботи узагальнено в 5 таблицях і 8 рисунках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, простежено її зв'язок з науковими програмами кафедри та університету, визначено об'єкт і предмет аналізу, сформульовано мету й завдання дослідження, з'ясовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення результатів дослідження, подано відомості про їх апробацію.

У **першому розділі “Теоретичні засади вивчення явища антонімії”** систематизовано філософські, логічні, психологічні та лінгвістичні підходи до розуміння категорії протилежності, уточнено критерії антонімічності, розглянуто історію вивчення поняття “антонімія”, здійснено всебічний аналіз антонімії як лінгвістичної універсалії на різних мовних рівнях.

Антонімія, або протилежність за значенням, уже давно визнана одним з найважливіших типів семантичних відношень, що спостерігаються між мовними одиницями. Це явище має парадоксальну природу: з одного боку, значення лексичних одиниць ґрунтуються на абсолютній протилежності, а з другого – це найтісніші семантичні зближення в лексиці, доконечною умовою яких є співвіднесення протиставлюваних слів. Протиставлення понять, репрезентоване одиницями мови (морфемами, лексемами, фразеологізмами, синтаксичними конструкціями), відбиває складну мисленнєву діяльність людини, яка здавна усвідомила системну полярність фактів навколишнього світу, оскільки протиставлення є природним нахилом людського розуму.

В описі мовної та мовленнєвої сутності антонімії виявлено певну плутанину через те, що дослідники цього явища переважно визначають межі протилежності слів, керуючись загалом інтуїцією, а не чітко окресленими нормами. З метою об'єктивнішого виділення антонімів у мові та мовленні проаналізовано категорії, що лежать в основі антонімії – протилежність, протиставлення, співвіднесення, суперечливість.

Проблема визначення протилежностей, що ґрунтуються на найрізноманітнішому досвіді, та інтеграція цих протилежностей у мисленнєво-мовленнєвій діяльності особистості посідає центральне місце у філософії, логіці, психології, лінгвістиці. Визначаючи поняття протилежності, потрібно передусім відмежовувати її від загалом протиставлення, що є ширшим поняттям. Залежно від конкретних умов протиставленими можуть бути різноманітні предмети, поняття, явища тощо, позначувані лексичними одиницями. Протилежність є лише у співвідносних поняттях, що перебувають у взаємній залежності й можуть характеризувати явище одного плану. Г. Гегель стверджував, що будь-яке поняття має протилежні (контрарні) тотожності й відмінності, що, взаємодіючи, зумовлюють суперечливість (контрадикторність).

Для визначення антонімів у мові та мовленні за основу взято логічний погляд на природу протилежності: антонімами можуть бути назви контрарних понять (протилежних) та частини контрадикторних (суперечливих), у яких протиставлення перейшло в протилежність, другий член антонімічної пари є не лише запереченням першого, а й набуває нового лексичного значення, що дає змогу уналежнювати до антонімів як різнокореневі лексеми, так і однокореневі. Цей погляд у мовознавстві поділяють Л. О. Введенська, Л. А. Лисиченко, Л. О. Новиков, Л. М. Полюга та ін. Протилежність мовних одиниць передбачає наявність у кожній з них спільної семантичної основи.

На початковому етапі виділення антонімічних пар мовознавці частіше зверталися до категорій логіки. Наукові пошуки, спрямовані на особливості співвідношення лінгвістичного та логічного у вченні про антоніми, проводили А. Г. Волков, А. В. Ісаєв, О. В. Ісаченко, В. М. Ключова, М. Д. Леснік. У працях цих лінгвістів уперше зроблено важливий висновок про те, що антоніми є різними видами одного й того самого родового поняття.

За логічним підходом до визначення антонімів виділено різні види протилежностей: контрарні, векторні, комплементарні та конверсивні, що реалізуються у відповідних антонімічних парах. Наприклад, антоніми, що мають середній член (мезонім), виявляють контрарну протилежність (слова на зразок *білий – чорний, великий – малий, передній – задній*); антоніми, що позначають протилежне спрямування дій, ознак, властивостей, виражають векторну протилежність (*входити – виходити, народний – антинародний*); антоніми, які заперечують одне одного, утворюють комплементарну протилежність (*одружений – неодружений, істинний – хибний*); антоніми, що описують ситуацію з погляду різних її учасників (на зразок *вигравати – програвати, купувати – продавати*), належать до конверсивного типу протилежності.

Значний внесок у розроблення питань, пов'язаних із критеріями визначення меж категорії протилежності та класифікації антонімічних лексем, зробили такі мовознавці, як Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, Л. О. Введенська, В. О. Іванова, Д. Круз, Дж. Лайонз, М. П. Львов, Є. М. Міллер, Л. О. Новиков, О. О. Реформатський, В. П. Тимофєєв, Г. А. Уфїмцева, М. М. Шанський та ін. Основними ознаками антонімів визначено наявність граничного заперечення та здатність викликати асоціації за тотожністю й відмінністю значень.

Антонімічна система української мови наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. дістала комплексного опису. У роботі за основу взято погляди тих українських мовознавців, які вивчали явище антонімії в межах загального мовознавства (М. П. Кочерган), лексикології (Л. А. Лисиченко, Л. С. Паламарчук, В. М. Русанівський) та стилістики (А. П. Коваль, Л. І. Мацько, О. Д. Пономарів, В. А. Чабаненко), а також як окремих тип семантичних відношень (Н. М. Бобух, В. В. Василенко, Н. М. Векуа, Н. В. Журавель, В. С. Калашник, В. І. Кононенко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька, В. А. Суковата, О. О. Тараненко).

Категорія протилежності не завжди виражається в позиції окремих, самостійних слів-антонімів. У сучасній мові наявні групи слів, що містять протилежність усередині самих себе. Завдяки працям А. П. Грищенка,

О. П. Єрмакової, Л. М. Полюги, О. О. Тараненка в українській мові виділено специфічний різновид антонімії – енантіосемію, а лексеми з поляризованим значенням отримали назву внутрішньослівних антонімів: *продивитися, забризкати, заговорити, прослухати* тощо.

Лінгвістична сутність антонімії як явища мови розкрита в роботі на рівні аналізу антонімів усієї мовної системи, під час опису одиниць якої визначено специфіку внутрішньої антонімії, та механізми взаємодії з іншими лексико-семантичними категоріями (синонімією та полісемією). Така всебічна характеристика антонімії дала змогу визнати явище лінгвістичною універсалією.

Лексичні антоніми, об'єднуючись, можуть створювати яскраві стилістичні фігури, найпоширенішими з яких є антитеза й оксюморон. Особливої експресивності, переконливості та лаконічності висловленню надають фразеологічні антоніми, засновані на метафоричному чи метонімічному переосмисленні компонентів (наприклад, *не на життя, а на смерть; одна нога тут, друга там; не гріє і не знобить; від світання до смеркання*).

Антонімія – це складне лінгвальне явище, що ґрунтується на взаємодії позамовних категорій, концептів мислення й мовних одиниць. Семантична природа антонімів дає змогу широко використовувати їх як яскравий виразовий засіб у мовленні. Антоніми, що використовує мовець, відтворюють його темперамент, орієнтації та систему цінностей, почуття й настрої. Антоніми набувають статусу комунікативних одиниць, тому що є фрагментарними засобами успішної, ефективної комунікації.

У другому розділі **“Прагматичний аспект лексичних значень антонімів української мови”** визначено співвідношення семантичних і прагматичних ознак антонімії, проаналізовано суб'єктивний чинник побудови антонімічних пар і знайдено одиниці його вияву в структурі лексичного значення, емпірично виділено та досліджено прагматичний компонент лексичних значень антонімів української мови.

Пріоритетною тенденцією розвитку мовознавства ХХІ ст. є вивчення одиниць, що закріпилися в мові, однак повною мірою реалізуються лише в мовленні, перебуваючи в постійній залежності від особистості мовця. Вияви особистості в мові та мовленні найповніше вивчають саме в межах лінгвопрагматики – одного з найдинамічніших напрямів сучасної мовознавчої науки.

Прагматика виникла як аспект семіотики разом із синтактикою та семантикою. Висуваючи поняття комунікативної ситуації (конкретної ситуації спілкування, що спонукає учасників до міжособистісної взаємодії), прагматику визначено як відмінну від семантики лінгвістичну дисципліну, що вивчає значення з огляду на особистісне ставлення того, хто використовує та сприймає знаки мови. Прагматика закріпила уявлення про те, що слова не лише називають предмети, а й фіксують у своєму значенні їхні істотні ознаки, виражають емоційне ставлення мовців до названих предметів, явищ, ознак, дій тощо. Це уможливило ширше розуміння структури значень лексичних одиниць. Визнано, що семантика пояснює об'єктивні коливання структури лексичного значення, а прагматика – суб'єктивні.

Проблемним полем сучасної лінгвопрагматики охоплено всі вияви суб'єктивного чинника в мові. На цій основі конкретизовано поняття категорії суб'єктивності як суб'єктивного способу організації вираження думки засобами мовного коду. Мовець передає суб'єктивне ставлення через особистісний смисл, що він може закодувати для адресата в одиниці мови.

Особистісний смисл – це індивідуальна, потенційна інформація, неповторний концепт у комунікації, залежний від внутрішнього світу кожного з учасників спілкування, контексту комунікації, специфіки каналів, наявності та якості зворотного зв'язку й інших складників. Особистісні смисли партнерів-спілкувальників об'єднуються в комунікативний смисл – інформаційний компонент спілкування, що формується як сумарна семантична, синтаксична й прагматична домінанта комунікативних стратегій усіх учасників спілкування в межах певної ситуації із застосуванням вербальних, невербальних і паравербальних засобів; це явлена інтенція учасників спілкування.

Структура лексичного значення антонімів української мови яскраво демонструє наявність суб'єктивних особистісних і комунікативних смислів у своєму складі. Виділення комунікативних смислів “свій / чужий”, “добре / зле” тощо для лексичних одиниць уже закріплене в структурі лексичних значень. Наприклад, *розвідник, соратник*, – “наш”, *шпигун, ворог* – “чужий”, *демократія, тепло* – “добре”, *тоталітаризм, холодно* – “зле”, *сміятися, радіти* – “приємно”, *плакати, сумувати* – “неприємно”. Суб'єктивне ставлення людей (мовних колективів) до одиниць мови, а через них (і за їх допомогою) і до самих позначуваних ними предметів і понять, закріплюється за певним знаком як прагматичний аспект (чинник, складник), що входить постійним компонентом до структури лексичного значення слова.

Прагматичний компонент лексичного значення мовної одиниці є узагальненим закріпленням у ній суб'єктивного ставлення мовців до дійсності, змісту повідомлення, адресата. Цей компонент лексичного значення слова враховує категорію суб'єктивності в найширшому розумінні, тобто репрезентує емоційно-оцінні ставлення окремої людини й етносу загалом, характеризує комунікативну ситуацію та відбиває культурно-історичні деформації лексичного значення слова, його сполучуваності. З огляду на це в прагматичному компоненті лексичного значення виділено одиниці вияву категорії суб'єктивності – прагмеми, що володіють прагматичною інформацією й призначені для регуляції комунікативної поведінки людей.

Прагмема – це основна та гранична одиниця емоційно-оцінного змісту слова, що відбиває ставлення мовця до власної свідомості, ситуації комунікації та навколишньої дійсності. Ця тристороння кореляція відношень утворює три групи прагмем: емоційно-оцінну, комунікативну й історико-культурну.

Емоційно-оцінні прагмеми репрезентують ставлення українців до певних явищ об'єктивної дійсності. Іронічне, жартівливе, фамільярне ставлення закріплене, наприклад, у прагмемах слів *збіговисько, злодюжка, панькатися, чалапати* тощо. Компоненти шанобливого ставлення мовців знаходимо у словах *визволитель, поборник, соратник, герой* тощо. Антонімічна парадигма досить часто базується на

емоційно-оцінних прагмемах, наприклад, опозиції імен-оцінок особи на зразок *альтруїст – егоїст, ворог – друг, геній – бездарність, герой – боягуз, грішник – праведник, дурень – розумник, красень – потвора, визволитель – поневолювач, соратник – противник, поборник – противник, трудівник – нероба* тощо.

Комунікативний тип прагмем характеризує інформацію про ситуацію спілкування, про динамічне співвіднесення мови та дійсності. В інформації про умови комунікації обов'язково є зазначення комунікативного регістру – вияву організації мовленнєвої діяльності, що сформувався під впливом ситуативного контексту в спілкуванні соціалізованих особистостей. Указуючи регістр, до якого належить слово, маємо на увазі певні умови або ситуації спілкування, що зумовлюють вибір тих чи тих мовних засобів, зокрема антонімів. Нерідко антоніми належать до різних регістрів мови й відповідно характеризують різні комунікативні ситуації. Наприклад, *спочивати* (піднесений регістр) – *дрихнути* (фамільярний), *відсталий* (невимушений) – *передовий* (формальний), *противник* (нейтральний) – *поборник* (піднесений). Накладання одного регістра на інший, напевно, – найпродуктивніша для антонімів стратегія мовленнєвої діяльності, оскільки за своєю природою антоніми покликані протиставляти два протилежні явища дійсності, тому все частіше мовці вдаються не лише до денотативного протиставлення, а й до комунікативного, зокрема регістрового.

Інформацію не лише про ситуацію спілкування, а й про реальну дійсність, здавна закріплену етносом, визначають прагмеми історико-культурного типу. Наприклад, у реченні *Ми починали жити на межі застою і руху, романтики і прагматизму, зла і добра, які нині перемішалися в одну сіру масу* (Ліна Костенко) на тлі інших загальномовних антонімів протиставляються різні за наповненням періоди (епохи) розвитку суспільства *романтика – прагматизм*. Ці лексеми в процесі розвитку закріпили у структурі своїх лексичних значень ставлення до відповідних культурно-історичних періодів.

Сукупність комунікативних, історико-культурних та емоційно-оцінних прагмем складає прагматичний компонент лексичних значень антонімів української мови, що визначається закономірностями прагматичного компонента в слові загалом і специфічними властивостями, притаманними лише антонімам. Становлення прагматичного значення антонімів залежить від смислових компонентів основи для протиставлення, типу вираження протилежності, словотвірних можливостей кожного члена антонімічної пари. Подальше формування прагматичного компонента лексичного значення антонімів зумовлено контекстуально ситуативними умовами вживання і водночас внутрішніми чинниками розвитку додаткових значень. Наприклад, антонімічна пара *глибокий – мілкий* для обох членів має значення міри глибини чого-небудь чи кого-небудь та лише для прикметника *глибокий* актуальним є значення досягнення високого ступеня розвитку, виявлення та істотності, важливості (*глибокий смуток, глибока тиша, глибока осінь, глибокий голос, глибокі знання* тощо). Цей компонент лексичного значення слова *глибокий* розвинувся як наслідок повсюдного вживання з позитивно-оцінним суб'єктивним ставленням мовців, що підкріплювалося асоціаціями із семами “розмір”, “повнота”, “щільність”. Унаслідок ця лексема

отримала додаткове лексичне значення “високий ступінь розвитку” та “істотність”. Лексема *мілкий* викликала протилежне ставлення, сьогодні вона вживається, крім того, зі значенням “який не має істотного значення”. Протилежність опозиції *глибокий* (“істотний, значний”) – *мілкий* (“не має істотного значення”) досягається за рахунок наявності у структурі лексичного значення цих антонімів прагматичних компонентів.

Протилежність в антонімічних парах української мови може базуватися не лише на предметному (денотативному) значенні, а й на основі прагматичних компонентів лексичних значень. Наприклад, антонімічні пари *правдолюб* – *ошуканець*, *праведник* – *пройдисвіт*, *віддати* – *загарбати*, *вільний* – *поневолений* містять емоційно-стильову, експресивну характеристику через певне ставлення до вибору й використання цих одиниць. За допомогою таких слів мовець (адресант) може впливати на слухача (адресата), вибираючи відповідні найменування, а слухач – відчувати інтелектуальний та емоційний вплив під час їх сприйняття й оцінки.

Підтверджено, що антонімічна пара може охоплювати нейтральні й емоційно забарвлені назви: *старий* (нейтральне) – *новоспечений* (негативне), *віддати* (нейтральне) – *загарбати* (негативне). Отже, антоніми можуть бути протиставлені не лише за предметною протилежністю, а й за прагматичними мікрокомпонентами значення. З огляду на те, який компонент лексичного значення актуалізується в момент конкретної ситуації спілкування – денотативний чи прагматичний, – лексеми можуть уступати в різні системні відношення, навіть такі різні, як антонімія та синонімія. У роботі виявлено системні прагматичні відношення між антонімами:

1. Контрасиви – антоніми, для яких характерні відношення повної антонімії (*відсталий* – *передовий*, *вимогливість* – *потурання*).

2. Конверсиви – антоніми, що демонструють відношення предметної синонімії за оцінної антонімії (*колектив* – *збіговисько*, *щедрий* – *великодушний*, *новаторство* – *авангардизм*).

3. Корелятиви – антоніми, що вступають у відношення предметної антонімії за оцінної синонімії (*вимогливість* – *доброзичливість*, *скнара* – *марнотрат*).

Прагматичний компонент лексичного значення, на відміну від решти компонентів (денотативного, сигніфікативного, конотативного), які можна легко ідентифікувати та класифікувати, може бути виділений лише в конкретній ситуації спілкування. Суто лінгвістичними методами неможливо виокремити прагматичні компоненти значення, показати їх взаємозв'язок і взаємопереходи, тому що декларація складної організації лексичного значення зводиться до простого перераховування його можливих компонентів, розмиває чітко окреслені межі. Лінгвопрагматика як молода лінгвістична дисципліна перебуває на етапі пошуку адекватних методів дослідження прагматичних явищ. Доки не створено повноцінної методології прагматичного аналізу, ми використовуємо здобутки інших близьких наукових дисциплін: психології, психосемантики, семасіології, психолінгвістики.

Обравши методи дослідження прагматики антонімії української мови, ми розробили й утілили на практиці процедуру проведення лінгвопрагматичного аналізу для вивчення прагматичних компонентів лексичних значень антонімів

української мови. Основною метою лінгвопрагматичного аналізу вважаємо обґрунтоване емпіричне виділення прагматичного компонента лексичного значення та мікрокомпонентів, що його утворюють, а також докладне дослідження особистісних і комунікативних смислів антонімів української мови. Оскільки лінгвістична прагматика опрацьовує проблеми не лише мови, а й комунікативної діяльності, лінгвопрагматичний аналіз спрямовано як на одиниці мови (у нашому дослідженні – антоніми), так і на комунікативні категорії: спілкувальників, їхні стосунки, контекст і ситуацію спілкування, канали комунікації тощо. Саме тому до дослідження прагматики антонімів залучено групу респондентів. Ними стали студенти Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Академії митної служби України, ДВНЗ “Дніпропетровський транспортно-економічний коледж” загальною кількістю 186 осіб віком від 16 до 22 років.

Методика прагмалінгвістичного аналізу розроблена на основі пошуку антонімічних пар, складники яких у своїх лексичних значеннях можуть потенційно розвивати прагматичний компонент, тому що мають складну семантичну структуру. Джерельною базою для цього послужили словники антонімів української мови. Після ретельного добору джерельної бази й вивчення структури лексичного значення антонімів у мові та мовленні, проаналізовано комунікативні смисли, закріплені за обраними антонімами української мови. Для цього використано методи вербального й невербального семантичних диференціалів і побудовано на їх основі семантичні простори для антонімів різних частин мови. Такий прагматичний опис вихідних значень психосемантичною мовою категорій-чинників, що є координатними вісями семантичного простору, уможливив якісний аналіз – зіставлення різних смислів в єдиній системі. Це дало змогу охарактеризувати суб’єктивні ставлення певної групи мовців до членів антонімічних пар та виділити основні комунікативні смисли: “активність / пасивність” (*жар – стужа, марнотратно – ощадливо, захист – обвинувачення*), “позитивно / негативно” (*освітлення – морок, відлига – заморозки*), “сильний / слабкий” (*різний – однаковий, атлет – слабак*) тощо. Абсолютну протилежність продемонстрували лише кілька загальнономовних антонімічних пар (*здоров’я – недуга, карати – милувати, всюди – ніде, далеко – близько, неповний – цілковитий*), часткову протилежність за одним з обраних комунікативних смислів продемонстрували антоніми *питання – відповідь, смеркання – світанок, забуття – безсмертя* тощо. Інші члени антонімічних пар розташувалися на відстані один від одного, але не протилежно. Цим підтверджено гіпотезу про те, що різні комунікативні смисли, закріплюючись за вказаним у словниках значенням антонімів, можуть змінювати їхню здатність утворювати антонімічні пари під впливом прагматичного компонента лексичного значення.

Для вивчення індивідуальних особливостей антонімічної системи української мови застосовано метод спрямованого асоціативного експерименту, що дав змогу виявити особистісні смисли антонімів української мови. Усі антоніми, вказані респондентами, були розділені на три групи: загальнономовні антоніми (що традиційно зафіксовані в антонімічних словниках української мови), контекстуальні антоніми (слова, що можуть протиставлятися в контексті, проте мають відмінні, а не протилежні семи), прагматичні парафрази (антоніми, відмінні від словникових, що

завдяки семантичній спільності легко вступають в антонімічні зв'язки зі словом-стимулом у межах певної ситуації спілкування). Наприклад, до слова *велет* респонденти підібрали такі антоніми: *карлик*, *гном*, *ліліпут*, *малюк*. Серед них є загальномовні (словникові) антоніми: *карлик*, *ліліпут*, зараховані до загальномовних. Слово *малюк*, зараховане нами до групи контекстуальних антонімів, має пряме значення “мала дитина” з диференційною семою “вік”, а не “зріст”, тому може протиставлятися лише в межах контексту. Антонім *гном* близький до загальномовного *карлик*, але він чітко виявляє прагматичну зумовленість, оскільки виник унаслідок суб'єктивного негативного ставлення мовців до певної особи. *Гном* характеризується семою “зріст”, однак виразно демонструє негативну оцінку злого персонажа фольклору, що дає змогу зарахувати його до групи прагматичних парафраз.

Аналіз указаних антонімів засвідчив, що близько 70 % антонімічних пар було наведено правильно, відповідно до словникової опозиції. Однозначну протилежну за значенням пару отримали слова *світло* (*темрява*), *зневага* (*повага*), *солодкий* (*кислий*). Прагматичні парафрази переважно наводилися як перша записана асоціація, проте другою чи третьою в 60 % випадків була словникова. Найбільшу кількість антонімічних прагматичних парафраз отримали полісемантичні стимули, що доводить наявність прагматичного компонента в багатоплановій структурі лексичних значень антонімів і підтверджує гіпотезу про антонімічність на основі прагматичного компонента лексичного значення.

Процедура багатоетапного лінгвопрагматичного дослідження дала змогу схарактеризувати суб'єктивне ставлення певної групи мовців до членів антонімічних пар і підтвердити висунуті гіпотези: антонімічні пари можуть утворюватися мовцями на основі протилежності прагматичного компонента лексичного значення, а також його мікрокомпонентів; словникові антоніми не мають показників повної протилежності для окремих мовців через відмінність у закріплених за ними особистісних і комунікативних смислів; контекстуальна антонімія породжує антонімію на основі прагматичного компонента лексичного значення. Доведено, що фонетичні асоціації не впливають на побудову антонімічної пари й не можуть посилити або послабити вияв категорії протилежності.

У третьому розділі **“Прагматичний потенціал антонімів української мови”** виявлено чинники впливу мікроконтексту на семантико-прагматичні особливості антонімів української мови та на умови актуалізації антонімічних відношень, визначено прагматичний потенціал та особливості вживання компонентів антонімічних пар у комунікативних стратегіях, з'ясовано механізми прагматичного впливу на адресата засобами антонімічної системи української мови.

Спілкувальники в процесі комунікації вживають антоніми не лише з метою передачі фактичної інформації, а й з метою впливу на розум та почуття один одного. Завдяки вказаним особливостям семантичної структури та можливим способам комбінування з іншими мовними одиницями в потоці мовлення антоніми допомагають мовцю найефективнішим способом вплинути на адресата через комунікативні та особистісні смисли. Отже, визначаємо здатність антонімів

здійснювати цілеспрямований уплив на адресата інформації як прагматичний потенціал (прагматику) антонімії.

Між загальномовними антонімами в спільному контексті не завжди реалізуються потенційні антонімічні відношення, вони активізуються лише за умови називання полярних ознак певного предмета (об'єкта, явища тощо). Обов'язковим елементом вияву прагматичного потенціалу антонімів визначено їх актуалізацію, тобто перехід прагматичної інформації з периферії до центру семантичної структури мовного знака.

Утворення актуального смислу слова – це контекстуально зумовлене семне варіювання значення, сутність якого розкривається в реалізації комунікативно релевантних компонентів системного значення слова. Актуальний смисл слова в середовищі мовлення часто містить у собі семантичні ознаки, що привносяться не словом, а дотриманням комунікативної мети (стратегічного результату, на який спрямоване спілкування). У мовленні антоніми як одиниці мови обов'язково потрапляють під вплив контексту. У його межах антонім з визначеним словниковим значенням перетворюється на одиницю з актуалізованим значенням. Наприклад, у висловленні *Ти людина, а він чурбан!* – резюмує дружина (Ліна Костенко) контекстуальними антонімами виявляються слова *людина* – *чурбан* через протиставлення гуманності, людяності, з одного боку, та бездушності, жорстокості – з другого. Їх використання дає змогу підвищити ефективність донесення адекватної інформації від адресанта до адресата і відповідно забезпечити очікуване трактування інформації. Залежно від комунікативних завдань антоніми можуть виконувати різні прагматичні функції, що спираються на основні семантичні процеси: актуалізацію, підсилення, послаблення, підтримання, розщеплення, модифікацію, наведення, конкретизацію сем, а також категоризацію значення.

З огляду на вплив мікроконтексту на актуалізацію антонімічних відношень у комунікації антонімія стає дієвим засобом досягнення комунікативної мети спілкувальників. Прагматичний потенціал антонімів української мови демонструє варіативність щодо конкретної комунікативної сфери, ситуації, стратегії й тактики спілкування.

У межах лінгвопрагматичного підходу комунікативну стратегію визначено як певну послідовність мовленнєвих дій, організованих залежно від мети взаємодії. Самою природою протилежності та суттю антонімії закладено те, що в ситуації спілкування антоніми мають позначати протилежну думку, поняття, дію чи ознаку. На основі прагматичного потенціалу антонімів української мови нами визначено три показові стратегії спілкування із залученням антонімічної системи української мови: заперечення, “нівельоване згодою заперечення” та припинення діалогу. Вони характеризують не лише комунікативні ситуації, а й самих учасників процесу спілкування, їхні “его-стани” (тобто вияви індивідуальних особливостей у певний визначений момент спілкування).

З'ясовано, що залежно від свого комунікативного наміру адресанти підбирають для передачі інформації антоніми з потрібним денотативним і прагматичним значеннями та організовують їх у висловленні так, щоб реалізувати свою комунікативну стратегію та справити потрібний прагматичний уплив на

адресата. Прагматичний уплив – це спільний результат, вираження підсумків дії прагматично спрямованих мовних засобів, що створюється внаслідок низки соціальних, суб'єктивно орієнтованих та емоційно-забарвлених стосунків суб'єкта мовлення до зазначеного.

Будь-який мовний матеріал має прагматичне спрямування, тому що прагматика експліцитно передбачає вплив адресанта на адресата. Ураховуючи специфіку антонімів як одиниць мови, у роботі проведено порівняльний аналіз особливостей прагматичного впливу засобами антонімічної системи української мови у двох художньо-літературних дискурсах: романах “Записки українського самашедшого” Ліни Костенко та “Чотири пори життя” Марії Матіос.

Дискурс відбиває унікальний збіг обставин, у яких і для яких він був створений. Його прагматичним потенціалом вважаємо здатність впливати на адресата, викликати в нього відповідну інтелектуальну або емоційну реакцію. Загальний прагматичний потенціал дискурсу складається із прагматичного впливу кожного використаного мовного знака.

Між структурою антонімічних систем та особливостями їх організації у двох різних адресантів (Марії Матіос та Ліни Костенко) помічена істотна відмінність, що виявляється у структурно-семантичному, функційному та прагматичному аспектах, унаслідок чого створені художньо-літературні дискурси набувають прагматичного потенціалу.

Проза Ліни Костенко орієнтованіша на дію, динаміку, вона зачіпає когнітивний та соціальний складники особистості адресата. Перевага векторних антонімів та антонімів-конверсивів характеризує адресанта як особистість динамічну, діяльну, радикальну й переконану. За допомогою антонімів-конверсивів Ліна Костенко виразно демонструє плинність життя й наявність двох полюсів сприймання світу: *Влаштувалася на роботу в туристичній фірмі, де колись купувала путівки, а тепер продає.*

Мовлення Марії Матіос спрямоване на емоції та почуття, що складають емоційно-вольовий чинник. Помірне вживання векторних антонімів та антонімів-конверсивів характеризує адресанта як особистість чутливу, заглиблену у внутрішній світ і власні переживання. У художньо-літературному дискурсі Марії Матіос за допомогою антонімів-конверсивів увага зосереджується не на уявленні про життя чи світ, а на своєму внутрішньому світі: *І – замість **відвертатися** – **підставляю** обличчя їхнім дощам і сама шукаю уста.*

Ліна Костенко з комунікативною стратегією переконання та обвинувачення повсякчас звертається до протилежних полюсів явищ дійсності, не визнаючи можливої “золотої середини” між ними. Для досягнення цієї мети вона обирає прагматичну тактику впливу на читача через використання комплементарних антонімів, що позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, що разом становлять певне родове поняття, без проміжних ланок: *Більшість депутатів проголосували за, опозиція – **проти**, решта всі промовчали.* Заперечення одного з антонімів тут є одночасно ствердженням другого. Для Марії Матіос така комунікативна стратегія не властива, тому комплементарні антоніми трапляються у творі рідше: *Усе, що може віддати зухвала жінка чоловікові, – то лише свою*

честь. *А безчестя* приходить по тому, і стосуються вони також не подієвої, а емоційно-вольової сфери.

Кількісна перевага векторних і комплементарних антонімів доводить, що художньо-літературному дискурсу Ліни Костенко властиве опозиційне світобачення, що повною мірою розкривається в наскрізній опозиції *живий – мертвий*. Використання в тексті чітко виражених комплементарних опозицій з єднальними сполучниками характеризує автора як людину, котра виявляє високий рівень контрастності в переконаннях, безкопромисність, проте прагне до систематизації, синтезу, об'єднання: *З-під руїн добувають живих і мертвих*. Читач у таких ситауціях може декодувати прагматичну інформацію двома різними способами: або підтримувати конфліктність зображених подій, або об'єднувати їх у єдине ціле.

Опозиція *живий – мертвий* у мовному матеріалі твору Марії Матіос переосмислюється й набуває більшої образності та виразності. Читач уже не сприймає її як крайні точки існування явищ, тут відсутні радикальність та гострота конфлікту: *Що ї не знати, чи я справді була колись камінною... Та ба... Я була живою*. Ця контекстуальна опозиція характеризує не реальну наявність чогось у дійсності, а душевний стан, внутрішній світ, відчуття себе. Авторка ніби переконує читача в тому, що можна бути одночасно і живою, і мертвою, із живим фізичним тілом і мертвою душею. Таке поєднання комплементарних антонімів у єдине ціле не є можливим з погляду лінгвістичної сутності антонімії, проте набуває виразного прагматичного впливу на почуттєвий складник особистості читача в художньому творі.

Лінгвопрагматичним аналізом дискурсів доведено, що прагматичний потенціал антонімії яскраво виявляється та реалізується в мовленні, семантико-прагматичні особливості антонімічних пар є ефективними засобами досягнення комунікативних стратегій мовця. Прагматика антонімії дає змогу здійснити цілеспрямований прагматичний вплив на адресата в художньо-літературному дискурсі, зобразити весь спектр особистісних і комунікативних смислів мовця.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено результати проведеного дослідження.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукової проблеми, що виявляється у виділенні прагматичного компонента в лексичних значеннях антонімів української мови та характеристики прагматичної сутності антонімії як явища мови, мовлення й мовленнєвої діяльності. Проведена робота дала змогу сформулювати низку висновків теоретичного й науково-практичного характеру, що уможливили виконання завдань дослідження відповідно до поставленої мети.

1. Антонімія визнана одним з найважливіших типів семантичних відношень, що спостерігаються між мовними одиницями, тому це явище має свою історію виділення й вивчення. Теоретичні засади дослідження антонімії зазвичай ґрунтуються лише на лінгвістичному розумінні протилежності, антоніми розглядаються як одиниці мови, а не мовлення. Доведено, що антоніми виникають

і в мовленні, де слова вживаються в переносних та інших значеннях, потрапляють у контекстуальні залежності, що у зв'язку із ситуацією або задумами учасників спілкування набувають протилежних сем. Завдяки детальному вивченню категорії протилежності в межах філософії, психології, логіки та мовознавства з'ясовано, що з погляду лінгвістичної прагматики значення антонімів у лінгвальній системі та в процесі комунікації істотно відрізняються. Антонімія визнана складним лінгвальним явищем, що ґрунтується на взаємодії позамовних категорій, концептів мислення та комунікативних одиниць.

2. У процесі розвитку української мови її антонімічна система ввібрала у своїх комунікативних смислах різноманітні складники, що відбивають ставлення носіїв мови до реального світу. На цій основі конкретизовано поняття суб'єктивного чинника в мові, мовленні та мовленнєвій діяльності. Суб'єктивний чинник – це людський погляд на світ, суб'єктивний спосіб організації вираження думки засобами мовного коду. Категоризація суб'єктивності дала змогу виділити одиниці вияву категорії суб'єктивності – прагмеми, що володіють прагматичною інформацією і призначені регулювати комунікативну поведінку людей.

3. Прагматичний компонент у структурі лексичного значення є надзвичайно складно сформульованим, а тим більше дефініційованим через те, що він стосується передусім внутрішнього світу учасників спілкування. Однак доведено, що прагматичні елементи семантики (прагмеми) наявні у структурі значення слова поряд з денотативним, сигніфікативним і конотативним компонентами. Сукупність прагмем комунікативного, історико-культурного та емоційно-оцінного типу складають прагматичний компонент лексичного значення, у якому виділяють, зокрема, експресивний, емоційно-оцінний, функційно-стильовий, історико-культурний, соціальний мікрокомпоненти. Проаналізовано становлення прагматичного компонента лексичного значення антонімів, що залежить від смислових компонентів основи для протиставлення, типу вираження протилежності, словотвірних можливостей кожного члена антонімічної пари. Прагматичний компонент лексичного значення має істотний вплив на формування антонімічної пари мовцем та її інтерпретації адресатом.

4. Сформовано та виконано поетапну програму дослідження суб'єктивних чинників уживання антонімів різними мовцями. Ефективними для такого дослідження виявилися психосемантичні методи, компонентний аналіз, асоціативний експеримент і трансакційний аналіз. За допомогою цих методів став можливим комплексний лінгвопрагматичний аналіз комунікативних та особистісних смислів, закріплених у прагматичному компоненті лексичних значень антонімів української мови. Внаслідок проведеного дослідження підтверджено висунуті гіпотези: антонімічні пари можуть утворюватися мовцями на основі протилежності прагматичного компонента лексичного значення, а також його мікрокомпонентів; словникові антоніми не мають показників повної протилежності для окремих мовців через відмінність у закріплених за ними особистісних і комунікативних смислів; контекстуальну антонімію не можна ототожнювати з антонімією на основі прагматичного компонента лексичного значення. Доведено, що фонетичні асоціації

не впливають на побудову антонімічної пари й не можуть посилити або послабити вияв категорії протилежності.

5. Виділено основні причини появи внутрішньої антонімії з погляду лінгвопрагматики. Як мовленнєве явище вона викликана амбівалентністю оформлення мовного знака й комунікативно-прагматичними настановами мовця. Внутрішню антонімію використовують найчастіше як ефективний засіб експлікації інтенцій мовця, його погляд на комунікативну ситуацію, прагматичну настанову та вираження суперечливості ставлення.

6. Доведено, що вплив мікроконтексту мовлення спричиняє певні зрушення в семантико-прагматичній структурі антонімів, зачіпаючи і денотативний, і прагматичний (суб'єктивний) складники. Установлено, що не завжди між загальномовними антонімами в спільному контексті реалізуються потенційні антонімічні відношення. Залежно від комунікативних завдань антоніми можуть виконувати різні прагматичні функції, що спираються на основні семантичні процеси: актуалізацію, підсилення, послаблення, підтримання, розщеплення, модифікацію, наведення, конкретизацію сем, а також категоризацію значення. Засоби антонімічного дейксису сприяють актуалізації компонентів ситуації спілкування й компонентів денотативного змісту висловлення.

7. Визначено, що прагматичний потенціал антонімів української мови може бути засобом реалізації комунікативних стратегій мовця. Внутрішня антонімія сприяє підвищенню прагматичного потенціалу комунікативних одиниць через вплив на адресата й використовується зазвичай як ефективний засіб експлікації інтенцій мовця через його погляд на комунікативну ситуацію, прагматичну настанову та вираження суперечливості ставлення. Виділено три показових сценарії психологічної гри із залученням прагматичних особливостей антонімічної системи української мови: заперечення, “нівельоване згодою заперечення”, припинення діалогу.

8. З'ясовано, що залежно від свого комунікативного наміру адресанти підбирають для передачі інформації антоніми з потрібним денотативним і прагматичним значеннями та організовують їх у висловленні так, щоб реалізувати свою комунікативну стратегію та справити потрібний прагматичний вплив на адресата (читача), унаслідок чого створений дискурс набуває прагматичного потенціалу. Підтверджено, що антонімія є дієвим засобом прагматичного впливу на читача, а також відбиттям категорії суб'єктивності.

Основні положення дисертації висвітлено в таких публікаціях:

1. Тараненко К. В. Семантико-прагматичні особливості антонімів української мови / К. В. Тараненко // Дослідження з лексикології і граматики української мови: [Зб. наук. пр.] / За ред. проф. А. М. Поповського. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2011. – Вип. 10. – С. 260–267.

2. Тараненко К. В. Структурно-семантичні та прагматичні особливості фразеологічної антонімії / К. В. Тараненко // Збірка наукових праць за матеріалами

Всеукраїнської наукової конференції “Українська наукова думка. Випуск 2”. – К. : НАІРІ, 2011. – С. 18–19.

3. Тараненко К. В. Дослідження прагматичного значення антонімів української мови (психосемантичний підхід) / К. В. Тараненко // Слов'янський збірник. (Збірник наукових праць). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – Вип. 17. – Ч. 1. – С. 48–53.

4. Тараненко К. В. Методи дослідження прагматичної інформації антонімів української мови / К. В. Тараненко // Наукові записки. Серія “Філологічна”. – Острого : Видавництво Національного університету “Острозька академія”. – Вип. 24. – 2012. – С. 274–277.

5. Тараненко К. В. Прагматичний аспект структури значення антонімів української мови / К. В. Тараненко // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : Зб. наук. пр. – Вип. 25. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2012. – С. 177–185.

6. Тараненко К. В. Оцінна прагматична інформація антонімів української мови / К. В. Тараненко // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук. ст.; [гол. ред. В. А. Зарва]. – Бердянськ : БДПУ, 2012. – Вип. XXVI. – Ч. 3. – С. 341–347.

7. Тараненко К. В. Трансакційний аналіз у дослідженні прагматичної інформації антонімів української мови / К. В. Тараненко // Наукові записки. Серія “Філологічна”. – Острого : Видавництво Національного університету “Острозька академія”. – Вип. 29. – 2012. – С. 200–202.

8. Тараненко К. В. Асоціативний експеримент як метод дослідження прагматичного потенціалу антонімів української мови / К. В. Тараненко // “Вестник. Наука и практика / Zwiastować. Nauki i praktyki” – Познань, 2012. – С. 145–148.

9. Тараненко К. В. Прагматичний компонент лексичного значення антонімів української мови / К. В. Тараненко // Семантика мови і тексту: матеріали XI Міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2012. – С. 596–598.

10. Тараненко К. В. Теорія протилежності та антонімічності як лексико-семантичних категорій / К. В. Тараненко // Український смисл. – № 2. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2012. – С. 149–157.

11. Тараненко К. В. Внутренняя антонимия украинского языка (прагматический аспект) / К. В. Тараненко // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2013. – № 4 (22): В 2-х ч. – Ч. 1. – С. 198–200.

12. Тараненко К. В. Прагмалінгвістичний аналіз антонімів у поезії Сергія Жадана / К. В. Тараненко // Мова і культура. (Науковий журнал). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – Вип. 16. – Т. I (163). – С. 224–229.

13. Тараненко К. В. Прагматичні особливості антонімії прози Ліни Костенко / К. В. Тараненко // Літературний процес: структурно-семіотичні площини : матер. Всеукр. наук. конф. / МОНмолодьспорт України; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка : ред.

колегія : Бондарева О.Є., Єременко О.В., Буніятова І.Р. [та ін.]. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – С. 199–202.

14.Тараненко К. В. Асоціативний експеримент як метод дослідження прагматики антонімів української мови / К. В. Тараненко // Дослідження з лексикології і граматики української мови: зб. наук. пр. / за ред. І. С. Попової. – Дніпропетровськ : Видавець Біла К. О., 2014. – Вип. 15. – С. 79–87.

15.Тараненко К. В. Прагматична інформація антонімів української мови / К. В. Тараненко // Zbiór raportów naukowych. “Aktualne naukowe badania. Od teorii do praktyki” (30.03.2014 – 31.03.2014) – Warszawa, 2014 – S. 92–93.

АНОТАЦІЯ

Тараненко К.В. Прагматика антонімії української мови. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара – м. Дніпропетровськ, 2014.

У дисертації здійснено комплексний аналіз прагматичного компонента лексичного значення антонімів української мови, виділено основні мікрокомпоненти прагматично релевантної інформації у структурі антонімічних пар. Сформовано методологічну базу для емпіричного дослідження прагматичних явищ у межах антонімії. В оригінальному емпіричному дослідженні визначено особистісні, прагматичні та комунікативні смисли, закріплені за членами антонімічних опозицій української мови. Визначено прагматичний потенціал та особливості вживання компонентів антонімічних пар у комунікативних стратегіях і тактиках, виділено показові сценарії психологічної гри із залученням прагматичних особливостей антонімічної системи української мови. З'ясовано механізми здійснення прагматичного впливу на адресата засобами антонімічної системи української мови в межах художньо-літературного дискурсу.

Ключові слова: антонім, антонімія, прагматичний компонент, прагмема, прагматичний потенціал, прагматичний уплив.

АННОТАЦИЯ

Тараненко К.В. Прагматика антонимии украинского языка. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара – г. Днепропетровск, 2014.

Диссертация посвящена исследованию воплощения субъективных факторов языка и речи в антонимах украинского языка, определению в структуре лексических значений антонимов основных компонентов прагматически релевантной информации.

В работе установлены теоретические основы антонимии с учетом прагматического аспекта языка и речи. Антонимы в языке существуют потому, что в самой окружающей действительности и человеческих взаимоотношениях наблюдаются предметы, явления, действия, признаки с противоположными качественными и количественными, пространственными и временными свойствами. Антонимия – это сложное лингвальное явление, основанное на взаимодействии внеязыковых категорий, концептов мышления и единиц языка. Лингвистическая сущность антонимии раскрыта в работе с помощью анализа антонимии на всех уровнях языковой системы, определения специфики внутренней антонимии (энантиосемии), а также описания механизмов взаимодействия с другими лексико-семантическими категориями (синонимией и полисемией). Такая всесторонняя характеристика антонимов позволила признать антонимию лингвистической универсалией.

Антонимия, как и большинство категорий мышления, закрепились в языке, однако только в речи и коммуникации проявляется в полной мере. Известно, что антонимия уже давно перестала быть лишь лингвальной категорией, поскольку антонимы часто возникают в речи, где слова употребляются в переносном значении, попадают в контекстуальную зависимость. Это побудило провести в работе четкую грань между антонимами в языке, противоположность которых основана на семантической оппозиции, и речевыми, прагматическими антонимами. Антонимы, основанные на противоположности прагматики повсеместно противопоставляются в речи, а их антонимичность не вызывает сомнений даже вне контекста. С помощью таких антонимов говорящий (адресант) может влиять на слушателя (адресата), выбирая соответствующие наименования, а слушатель – ощущать интеллектуальное и эмоциональное воздействие при восприятии и оценке. Таким образом, антонимы приобретают статус коммуникативных единиц, так как являются фрагментарными средствами успешной, эффективной коммуникации.

В диссертации осуществлен комплексный анализ прагматического компонента в структуре лексических значений антонимов украинского языка: нами выделены экспрессивный, эмоционально-оценочный, функционально-стилевой, историко-культурный, социальный микрокомпоненты, которые формируются прагмемами эмоционально-оценочного, коммуникативного и культурно-исторического типа. Учитывая это, прагматический компонент семантики антонимов признан естественным фактором разветвленной лексической системы украинского языка. Установленные в диссертационном исследовании пределы прагматического компонента лексических значений антонимов и его микрокомпонентов расширяют понимание антонимии как лингвистической универсалии.

Сформирована методологическая база для эмпирического исследования прагматических явлений в рамках антонимии. Разработанная программа исследования предусматривала использование методов, которые в комплексе позволили выявить субъективные факторы употребления антонимов различными говорящими, вычленили прагматический компонент в структуре лексических значений антонимов, выделить основные типы прагмем, которые представлены в антонимической системе украинского языка. В оригинальном эмпирическом исследовании определены личностные, прагматические и коммуникативные смыслы, закрепленные за составляющими антонимических оппозиций украинского языка. Процедура многоэтапного лингвопрагматического исследования позволила охарактеризовать субъективные отношения определенной группы говорящих к членам антонимических пар и подтвердить большинство выдвинутых гипотез: антонимические пары могут образовываться говорящими на основе противоположности прагматического компонента лексического значения, а также его микрокомпонентов; словарные антонимы не демонстрируют показатели полной противоположности для отдельных говорящих из-за разницы в закрепленных за ними личностных и коммуникативных смыслов; контекстуальная антонимия порождает антонимию на основе прагматического компонента лексического значения. Доказано, что фонетические ассоциации не влияют на построение

антонимической пары, не могут усилить или ослабить проявление категории противоположности.

Исследование показало, что прагматический компонент лексических значений антонимов украинского языка содержит социальный микрокомпонент, который образуют прагмемы коммуникативного типа. Этот микрокомпонент представляет прагматический потенциал антонимов, поскольку демонстрирует вариативность антонимической системы украинского языка не только в связи с возрастом, образованием или социальным статусом говорящего, но и по отношению к конкретной коммуникативной сфере, ситуации, стратегии и тактике общения. Прагматический потенциал антонимов украинского языка позволил определить три показательные стратегии общения с привлечением антонимической системы украинского языка: отрицание, “нивелированное согласием отрицание” и прекращение диалога. Выявлены механизмы осуществления прагматического воздействия на адресата средствами антонимической системы украинского языка в рамках художественно-литературного дискурса.

Ключевые слова: антоним, антонимия, прагматический компонент, прагмема, прагматический потенциал, прагматическое влияние.

SUMMARY

Taranenko K.V. Pragmatics of the antonymy of Ukrainian language. Manuscript.

Thesis for the scientific degree of Candidate of Philological sciences, specialty 10.02.01 – Ukrainian language. – Oles Honchar Dnepropetrovsk National University, Dnipropetrovsk, 2014

Thesis introduces a comprehensive analysis of pragmatic component of lexical meaning of antonyms in the Ukrainian language, singles out the main microcomponents of pragmatically relevant information in the structure of antonymic pairs, forms methodological framework for the empirical study of pragmatic phenomena within the antonymy. The original empirical research presented in the thesis identifies personal, pragmatic and communicative meanings assigned to members of the antonymic oppositions of the Ukrainian language. It defines pragmatic potential and peculiarities of the usage of components of antonymic pairs within communication strategies and tactics and shows typical scenarios of psychological game having pragmatic peculiarities of the antonymy of the Ukrainian language involved. The research clarifies the mechanism of pragmatical influence on a recipient, within the scope of artistic and literary discourse, when instruments of antonymic system of the Ukrainian language are used.

Key words: antonym, antonymy, pragmatic component, pragemma, pragmatic potential, pragmatic influence.

Відповідальний за випуск: кандидат філологічних наук, доцент
Голікова Наталія Сергіївна,
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара,
доцент кафедри української мови.

